

Етнічні риси в археологічних джерелах (за матеріалами пізнього палеоліту України)

Світовою науковою накопичено багату археологічну джерельну базу, завдяки якій дослідження історії минулих соціумів виходять на якісно новий рівень історичних реконструкцій. Джерела – важлива ланка в механізмі відтворення історичного процесу, що характерно для історичного пізнання, адже вони "забезпечують посередництво між пізнаваною дійсністю (минулим) і суб'єктом пізнання (істориком–дослідником), тримаючи зв'язок часів. Інформація, яка міститься в них про минулу дійсність, має вигляд образів. Образ містить у собі дані досить загальні..., але він поєднує їх з рисами індивідуальними, своєрідними, притаманними тільки даній реальності". Актуальною в цьому відношенні є взаємодія двох суміжних наук – етнографії та археології. Дані етнографії можуть, певною мірою, перегукуватися зі стародавньою епохою, адже в полі зору етнографії знаходитьться "живі культури" синполітейних суспільств. Археологічні матеріали в зв'язку з проблемами етнічної атрибуції можуть використовуватися остильки, оскільки відображення в них традиційно– побутова культура може бути визначена як вичленування етнічних ознак і властивостей.

Методичною основою вирішення поставленого завдання є методи: синтезу, аналізу, порівняльний, історико–типологічний, проблемно–хронологічний та метод ретроспективних реконструкцій.

Специфічною рисою реконструкції культурно–історичних процесів первісної історії є складність інтерпретації археологічних свідчень. Етнографічною науковою сформульовані методи реконструкцій первісної епохи за етнографічними джерелами. Прихильники комплексного дослідження окреслили сферу взаємодії археологічної та етнографічної науки: "...у сфері типології етнографія має дати відповідь на питання про реальність типів артефактів, що виділяються, їх співвідношення з поведінкою та свідомістю первісної людини. В сфері аналогій ... основу для етнографічних реконструкцій. У сфері реконструкцій соціально–історичних систем ... має вирішувати питання про міру збереженості залишків культури, її взаємовідношення з середовищем. У сфері процесу й порівняльного методу етнографи виділяють різні культури і типи процесів взаємодії культур"².

Для виявлення етнічної специфіки археологічних джерел важливими є такі методи досліджень: порівняльно–історичний і метод пережитків. Порівняльно–історичний метод у реконструкціях є основним, його застосування вимагає застосування даних стадіально–відповідних суспільств для реконструкції первісного минулого³. Процес реконструкції при цьому розпадається на два послідовні етапи: типологізація та узагальнення. На першому етапі застосовуються етнографічні та археологічні матеріали, а на другому – абстрагування від просторово–часових характеристик етнографічних та історичних типів. Спираючись на подібність їхніх соціально–історичних структур, вони об'єднуються як представники однієї стадії розвитку одного суспільного типу⁴. Використання етнографічних матеріалів щодо синполітейних суспільств має проводитися з урахуванням змін в культурі або суспільних відносинах того чи іншого народу, а також специфічного впливу оточуючого середовища. Зазначені аспекти дещо ускладнюють використання історико–типологічного методу для реконструкції минулого, тому ефективність його застосування залежить від завдання реконструкції, оскільки "...реконструкції бувають двох типів: 1) реконструкції загальних явищ і закономірностей первіснообщинної формaciї або окремих її етапів; 2) реконструкція історії конкретного народу (чи народів) або регіонів"⁵.

Поняття етнічності в сучасних гуманітарних науках визначається з точки зору двох підходів – об'єктивного, де етнос є певною історико–спадкоємною спільнотою, яка має спільних предків і єдину расово–біологічну природу, та суб'єктивного, де етнос трактується як уявна спільнота, сформована на основі тотожності кожного її члена зі сформульованим культурною елітою міфом⁶.

У науковому середовищі склалося уявлення про етнос як своєрідну культурну єдність, один із засобів відбиття та оформлення локальної культури⁷. Якщо етнос розуміти у вузько-му значенні, його можна визначити як сукупність людей, котра склалася історично, має загальні, відносно стабільні особливості культури (включаючи мову), а також усвідомлює свою відмінність від інших таких самих сукупностей⁸. Таке розуміння етносу в певній мірі відповідає слову "національність", котре застосовується для постпершісних суспільств. Етнос існує в певному середовищі, яким являється соціум і природний ландшафт. Обидва ці фактори є важливою умовою його виникнення та самовідтворення. За класичне визначенням Ю.В.Бромлея, етносом є "... стала міжпоколінна спільність людей, яка склалася історично на певній території і який властиві не тільки загальні риси, а й відносно стабільні особливості культури (включаючи психіку, а також усвідомлення своєї єдності й відмінності від інших подібних утворень (самоусвідомлення), яке фіксується в самоназві (етнонімі)⁹. З самого визначення етносу випливає, що він є категорією порівняльною.

Археологічні джерела являють собою залишки процесу життєдіяльності минулих соціумів. Соціум є сталою соціальною спільністю, яка характеризується єдністю умов життєдіяльності людей, і як наслідок – спільністю культури. Культура як продукт діяльності соціуму є потенційним археологічним джерелом.

Етнічні характеристики культури у вузькому значенні визначаються надіндивідуальністю (колективністю), в якій знаходяться цілковите відображення чинники усвідомлення особистісної близькості, взаємозалежності, а також потреби гуртового життя. Поняття надіндивідуальності, яке несе основне етнічне навантаження, дає можливість виявити зосредження етнічної специфіки в традиційно-побутовій культурі. Традиційно-побутова культура поділяється на виробничу, соціонормативну і духовну. При цьому явища матеріальної та духовної культури щільно пов'язані. Розмежування цих двох частин культури має проводитися не тільки щодо сфер матеріальної та духовної діяльності, а й з урахуванням ступеня залежності тих чи інших культурних явищ від природних умов і відповідно їх функціонального призначення. Кожне явище матеріальної культури виконує і соціальні функції – відіграє об'єднуючу або роз'єднуючу людей роль у різних побутових чи релігійних ситуаціях. Дано властивість культури є основою її етнічної функції.

За пізньопалеолітичної доби на території України склалися і розвинулися способи адаптації мисливців на мамонта, північного оленя, бізона. В речовому відображені способів адаптації ранньопершісного населення втілюються такі підсистеми культури, як виробнича, життєзабезпечення, пізнавальна і соціонормативна. Виробнича підсистема безпосередньо відображається в знаряддях праці. Тісно пов'язана з нею підсистема життєзабезпечення, представлена численними археологічними матеріалами: житлами, знаряддями побуту, вогнищами, прикрасами тощо. Пізнавальна підсистема відображається в предметно-художніх образах. Соціонормативна підсистема пов'язана з духовним аспектом культури і знаходить виявлення в первісній творчості, естетичних рисах при оформленні жител, обрядових діях ранньопершісних колективів, в цілому – в етнічних особливостях культури. Така структурна диференціація щодо феномена культури дозволяє в повному обсязі реконструювати речові культурні комплекси первісності, на археологічному матеріалі простежити динаміку їх розвитку, виявити специфіку способу життя окремих соціумів.

В етнології виділяються такі основні етнічні ознаки: мова, антропологічні риси, спільність походження або спільність історичних долі людських колективів, єдність території, господарсько-побутові відмінності, самосвідомість. Їх виникнення та розвиток пов'язується з соціально-економічною структурою суспільства, а це свідчить про те, що ознаки етносу та чинники, котрі створюють суттєвий вплив на етногенетичні процеси, слід вивчати у динаміці.

Культура виступає специфічним для людських колективів механізмом адаптації до середовища, отже, етноси як одна з форм культурної варіабельності, можуть розглядатися як адаптивні механізми. Етнос у первісних колективах був одним із засобів прояву й оформлення локальної культури, і для певної людської спільноти був пристосувальним механізмом до природного і соціального середовища. В свою чергу, етнічна культура являє собою сукупність подібних адаптивно-адаптуючих механізмів. У кожному окремому випадку пристосування етнічної культури відбувалося в специфічних для даного місця та часу умовах, тобто, в певній ніші.

Поселення мисливців на мамонтів (північна територія України) вирізняються складною планіграфією. Структура поселень характеризується еволюцією господарсько- побутових комплексів від нерозчленованого поселення до відокремлення господарсько- побутового комплексу. Центром господарсько- побутових комплексів було житло, виготовлене з кісток мамонтів. Житла мали вигляд яранг – на зразок тих, які споруджували народи Півночі¹⁰. Навколо житла розміщувалися зовнішні вогнища, ями- сховища, призначенні для зберігання м'яса та кісток, для дренування поверхні, ями виробничого призначення, виробничі центри. Чимало поселень мисливців на мамонтів розміщувалися біля виходів сировини, а також неподалік від пасовиськ мамонтів – основного об'єкта полювання.

Сезонні поселення мали спрощену структуру планування. Центром їх було вогнище, до якого прив'язувалися виробничі центри. Площа поселень з житлами коливалася в межах від 500 кв.м. (Радомишль) до 1200 кв.м. (Мізин). Мисливці на мамонтів володіли складною технікою житлобудування, що простежується в оформленні та побудові четвертого межиріцького житла. В його забудові використане симетричне та ритмічне розташування груп кісток. Кістки мамонтів у зовнішній обкладці утворюють об'ємно-архітектурний орнамент. Етнічні ознаки первісного суспільства найлегше простежити на побутовому рівні. У зв'язку з цим згадаємо оригінальну інтерпретацію С.М.Бібіковим¹¹ залишків першого житла мізинського поселення. Після побутового використання воно було відремонтоване (поставлені підпорки в центральній частині) і мешканці принесли в нього матеріали та предмети, пов'язані з культовою діяльністю – музичний комплекс у складі кісток мамонта (лопатка, стегно, великий фрагмент правої половини тазу, нижні шелеп, уламки лобної частини черепа, шумовий браслет, колотушки з бивнів мамонта). Була там і купа вохри. Дах цього житла з кісток мамонта увінчував череп вовка, можливо, як тотемічної тварини. Мисливці на мамонта, певної тотемічної приналежності, відправляли в цьому житлі свої культові ритуали, пов'язані з полюванням на мамонта, можливо, за допомогою вовка-собаки (?), зі значною участю жінок, що відбивається в стилізованих жіночих зображеннях Північного регіону України.

Спеціалізоване мисливство зумовило появу специфічної мисливської зброї – крупних начечників списів, виготовлених з бивня мамонта. На пізньопалеолітичному поселенні Межиріч такі начечники були гладкими та довгими, а на поселеннях Мізин та Гінці використовували також вістря для списів з пазами.

Цінним матеріалом для виготовлення знарядь праці був ріг північного оленя. Ріг був еластичним та міцним, що робило цей матеріал незамінним при виготовленні молоткоподібних знарядь та рукояток крем'яних виробів. Молотками первісні мисливці розколювали бивні і трубчасті кістки мамонта, а також деревину. Такі знаряддя виявлено на поселеннях Мізин, Гінці, Добранічівка, Єлісейовичі. Мамонтова кістка могла застосовуватися і для виготовлення предметів побуту. Наприклад, у енців широко побутували ложки, з мамонтової кістки, які "... раніше всі у нас (енців. – Г.І.) тримали"¹².

На мізинському поселенні знайдено два скульптурні зображення вовків-собак, які, напевно, носили підвішеними і виконували роль амулетів¹³. Кістки вовка на стоянці, здебільшого, виявляли біля жител, вогнищ та виробничо- побутових центрів. У міфологічних уявленнях багатьох народів світу образ вовка був пов'язаний з культом проводиря військової дружини і родонаочальника племені. Так, за переказами роду кагвантанів, один з предків роду зустрів вовка та потоваришивав з ним, після чого рід став вважати вовка своїм тотемом¹⁴. У слов'янській міфології були поширені легенди та казки, пов'язані з уявленнями про вовку-лаків – людей-перевертнів.

Для пошиття одягу використовували проколки, виготовлені з тонких пластинок бивня мамонта та трубчастих кісток песця й зайця. На деяких поселеннях виявлені також голки, в тому числі з вушками (Мізин). Деякі голки з Мізина мали лінійний орнамент на поверхні; можливо, тут зображені нитки. Голки зберігалися в спеціальних гольницях з невеликих трубчастих кісток.

Суворі природні умови окрім спорудження фундаментальних жител вимагали і пошиття теплого одягу зі шкур хутряних тварин, елементи якого можна простежити на пізньопалеолітичних статуетках. Останні дані щодо вивчення фігурок палеолітичних "Венер" свідчать про наявність трьох різних типів одягу. Жіночий одяг включав у себе декілька типів головних

уборів (у тому числі плетених), як мінімум два типи одягу на зразок спідниць та різноманітні пов'язки¹⁵. Елементи плетеного жіночого одягу простежуються на одному зі скульптурних зображень жінки-пташки з Мізина. Орнамент нижньої частини зображення складається з декількох рядів зигзагоподібно вигнутих паралельних ліній від таких самих сусідніх візерунків меандра, що обривається уздовж її краю¹⁶. Жінки закріплювали волосся та прикрашали голову обручем-діадемою. На мізинському поселенні виявлено уламки кістяних пластин з отворами на кінцях, за допомогою яких обруч стягувався на голові¹⁷. На поселеннях знаходяться багато бурштинових прикрас.

Обрядовість носіїв даного господарсько-культурного типу була пов'язана з культом жінки-прародительки. На поселеннях мисливців на мамонтів знаходять жіночі статуетки, виготовлені з бивня мамонта, які мають тісні внутрішні зв'язки з усім господарсько-побутовим укладом первісних мисливців. Статуетки різні за розмірами та пропорціями: в одних надмірно гіпертрофований таз, в інших – торс. Така об'ємна стилізація статуеток може бути пов'язана з намаганням передати віковий склад жіночої частини общини. Виявлено на поселеннях і схематизовані зображення "жінок-пташок".

Мисливці Півдня полювали, головним чином, на бізона, а в південно-східній частині і на коня. Характерні для цього господарсько-культурного поселення двох типів: складної планіграфії (Анетівка II, Амвросіївка) та спрощеної забудови. На поселеннях зі складною планіграфічною структурою простежуються спеціалізовані ділянки з виготовлення мисливського спорядження та знарядь праці, білування здобичі, місця культового призначення. Житла, очевидно, були легкої конструкції, конусоподібної форми, зверху вкривалися шкірями бізонів. Первісні мисливці на цих тварин використовували в полюванні списи з кістяними (Амвросіївка) або роговими (Анетівка II) наконечниками, довжиною до 20 см. Для обробки впольованої дичини застосовували різці, ножеподібні пластини, скребачки тощо. Знаряддя праці первісних кллективів були пов'язані з функціональним призначенням поселень. Мисливці на бізонах досягли досить високої техніки обробки каменю і кістки. Про це свідчать знаряддя, пов'язані з мисливством (мікровістря, мікропластинки, пластинки з затупленим краєм, кістяні вістря мисливських списів) та з обробкою продуктів мисливства (різці, скребачки, ножі з одним або двома робочими лезами така ж скobelі, великі пластини, які служили пилкою тощо).

Світоглядні орієнтири мешканців поселень зосереджувалися навколо культу бізона. Центром відправлення обрядово-культурних дій могли бути великі поселення зі складною планіграфією.

Анетівське поселення, досліджене В.Н.Станко¹⁸, є типовим для мисливців на бізона Південної зони України. Житла тут були легкої конструкції (принаймні від них не залишилося архітектурних елементів). Культове місце мало відкритий характер і складалося з площасти, пофарбованої каоліном, черепів та трубчастих кісток бізона, пофарбованого вохрою черепа. Другорядна роль жінки в культових відправах фіксується тільки фрагментом черепа жінки серед побутових відходів. Обрядові дії пізньопалеолітичних мисливців на бізона були пов'язані зі вшануванням цієї тварини, на зразок індіанців Америки, для яких бізон був покровителем полювання, родючості, захисник дівчат та старих. Особливо шанували індіанці череп бізона, як уособлення магічної сили звіра¹⁹.

Мешканці Подністров'я та Волині – носії господарсько-культурного типу мисливців на північного оленя, будували житла легких конструкцій, округлої чи овальної форми, а також куріньоподібні житла. Ярангоподібні житла використовували неодноразово. Вони були дещо заглиблени, каркас вкривався шкурами північних оленів та обкладався дерниною, посередині розміщувалося вогнище (житла з пізньопалеолітичних шарів поселень Молодове V та Кормань IV²⁰). Складовою поселень були зовнішні вогнища.

Велике значення для мисливців на північного оленя мало збиральництво, що пояснюється багатством рослинності в цьому регіоні. На поселеннях Молодове I, V, виявлені пести-терочники, які мають різну форму і характеризуються високою мірою спрацьованості у процесі подрібнення, розмінання та розтирання рослинних продуктів²¹, відбійники, велики видовжені ножі, мотикоподібні знаряддя. Вироби для розтирання різних коренів, рослин, злаків, виготовлялися з м'яких порід каменю: пісковику, сланцю, вапняку. Знаходяться на поселеннях багато морських та річкових черепашок.

На поселеннях первісних мисливців на північного оленя виявлено багато решток металевої зброї, виготовленої з кременю, кістки та рогу, а також наконечників списів. У фінальнопалеолітичних шарах поселень Молодове V та Кормань IV знаходять наконечники з рогу північного оленя. В другому шарі пізньопалеолітичного поселення Молодове V було виявлено цілий веретеноподібний наконечник з рогу північного оленя та фрагменти таких наконечників. На поселеннях виявляють різці, ножеподібні знаряддя, скребачки, вістря, проколки, лощила, а також кулясті камені, котрі могли використовуватися як металева зброя. Для зняття шкур з тварин та їх обробки могли використовуватися мотики з поперечним лезом та кінджали з поздовжнім лезом з рогу північного оленя і трубчастих кісток. З рогів північного оленя виготовлялися предмети побуту та культури. Іноді мисливська зброя прикрашалася орнаментальними композиціями.

Хутро північного оленя використовувалося для пошиття одягу. Так, ескімоський чоловічий одяг складається з кухлянки з відлогою, пошитої з оленячих чи тюленячих шкур. Зверху на вузькі шкіряні натаznики чоловіки надівають штани, зшиті зі шкіри оленя, тюленя або білого ведмедя. На ноги надівають хутряні панчохи і чоботи, пошиті з оленячого камусу або нерп'ячої шкіри²². Подібний за кроєм одяг, пошитий, здебільшого, з оленячої шкіри, мали, напевно, і мисливці на північного оленя пізнього палеоліту. В цьому плані цікавою є схематизована статуетка з 3-го шару поселення Молодове V, на якій простежуються деталі відлоги. Одяг шили за допомогою проколок та голок з вушком (Косуци, 2-3 шар). Унікальною є знахідка з 5-го шару поселення Молодове V – тонка подовжена пластинка з бивня мамонта, яка мала невеликий боковий виступ, котрий міг бути використаний при плетінні²³. Зшивати одяг могли за допомогою ниток, виготовлених з сухожиль оленів.

Значного розвитку в регіоні досягло мистецтво малих форм. Для виготовлення предметів мистецтва застосовувався ріг північного оленя та бивні мамонтів. В обрядових діях використовувалися музичні інструменти (сопілки та флейти). Значного поширення в образотворчому мистецтві набула техніка рельєфу. Прикрасами слугували ікла та зуби тварин, просвердлені черепашки.

Отже, археологічні джерела пізнього палеоліту дають відомості про три світи, три способи існування, носії яких, очевидно, усвідомлювали свою відмінність один від одного в класичній опозиції "вони" і "ми", властивій для етнічної самосвідомості. Це свідчить про наявність певних умов для початкових форм етноутворень. Природні умови існування, культурні традиції, світоглядні уявлення, окремі господарські елементи культури первісних колективів регіонів України набували таких рис, які можна визначити як палеоетнічні.

Археологічне джерело несе в собі етнічне навантаження, в якому відображається компонент життєдіяльності соціумів – культура. На підставі вивчення господарсько-культурних типів первісних угруповань України можна виявити етнодиференціючі та етноінтегруючі властивості культури. Подібні дослідження можливо проводити на основі залучення даних археології, етнографії, культурології та інших суміжних наук.

²²Клейн Л.С. Археологические источники: Учебное пособие. – Ленинград, 1978. – С. 28.

²³Васильев С.А. Основные направления археолого-этнографических исследований // Методологические аспекты археологических и этнографических исследований в Западной Сибири. – Омск, 1981. – С. 133.

²⁴Перщиц А.И. Этнография как источник первобытноисторических реконструкций // Этнография как источник реконструкции истории первобытного общества. – М., 1979. – С. 31.

²⁵Кабо В.Р. Теоретические проблемы реконструкции первобытности // Там само. – С. 81.

²⁶Ширельман В.А. Происхождение скотоводства: Культурно-исторические проблемы. – М., 1980. – С. 131.

²⁷Горєлов М.Є., Моця О.П., Рафальський О.О. Цивілізаційна історія України. – К., 2005. – С. 12.

²⁸Арутюнов С.А., Хазанов А.М. Археологические культуры и хозяйственно-культурные типы // Проблемы типологии в этнографии. – М., 1979. – С. 140–147.

²⁹Бромлей Ю.В. Еще раз о соотношении этнической и экономической общностей // СЭ. – 1972. – № 3. – С. 86–89.

³⁰Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. – М., 1983. – С. 58.

³¹Пидопличко И.Г. Позднепалеолитические жилища из костей мамонта на Украине. – К., 1969.

- ¹¹Бибиков С.Н. Древнейший музыкальный комплекс из костей мамонта. – К., 1981. – С. 51–86.
- ¹²Долгих Б.О. Мифологические сказки и исторические предания энцев // ТИЭ. – Т. LXVI. – С. 53.
- ¹³Шовкопляс И.Г. Мезинская стоянка. – Киев, 1965. – С. 236.
- ¹⁴Мифы народов мира. – Энциклопедия: В 2 т. – Т. 1: А – К. – М., 1999. – С. 242.
- ¹⁵Соффер О., Адовазио Дж., Хайлэнд Д. Нарядная "Венера": внутри-и межрегиональные различия в женской одежде около 25000 лет назад // Тезисы докладов на Международной конференции, посвящ. 100-летию со дня рождения С.Н. Замятнина "Локальные различия в каменном веке". – СПб., 1999. – С. 149.
- ¹⁶Шовкопляс И.Г. Мезинская стоянка. – С. 230.
- ¹⁷Шовкопляс И.Г. Там само. – С. 215.
- ¹⁸Станко В.Н., Григорьева Г.В., Швайко Т.Н. Позднепалеолитическое поселение Анетовка II. – К., 1989.
- ¹⁹Аверкиева Ю.П. Индейское кочевое общество XVIII – XIX вв. – М., 1970. С. 149–150.
- ²⁰Черныш А.П. Многослойная палеолитическая стоянка Кормань IV и ее место в палеолите // Многослойная палеолитическая стоянка Кормань IV. – Москва, 1977. – С. 7–77; Черныш А.П. Эталонная многослойная стоянка Молодова V // Многослойная палеолитическая стоянка Молодова V. – Москва, 1987. – С. 7–93.
- ²¹Рогачов А.Н. Об усложненном собирательстве как форме хозяйства в эпоху палеолита на Русской равнине // Антропологическая реконструкция и проблемы палеогеографии. – М., 1973. – С. 127–142.
- ²²Файнберг Л.А. Охотники Американского Севера. – М., 1991. – С. 101–102.
- ²³Черныш А.П. Эталонная многослойная стоянка Молодова V. – С. 55.